

*Романюк О. С.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри перекладу та мовознавства
Міжнародного гуманітарного університету*

ДИСКУРС ЯК ІНТЕРАКТИВНА КОМУНІКАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню різноманітних наукових підходів щодо трактування поняття «дискурс» як поліфункціонального феномена. Проаналізовано визначення поняття «дискурс» у межах лінгвістичної парадигми. У роботі представлено розмежування таких термінів, як «дискурс», «тест», «мовлення».

Ключові слова: дискурс, текст, мовлення, лінгвістика.

Постановка проблеми. У реальному процесі спілкування людська мова як провідний засіб суспільної комунікації постає в комплексній взаємодії з елементами інших знакових систем (мімікою, жестами, поставою, значущими рухами тіла, одягом, прикрасами, запахами тощо), а також із ситуативними, віковими, гендерними, соціальними, психологічними і психічними факторами, які суттєво впливають на добір та організацію засобів мовного коду і внаслідок чого формуються базові категорії комунікативної лінгвістики, а саме: дискурс, мовленнєвий жанр та мовленнєвий акт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пріоритетним і актуальним напрямом сучасних наукових досліджень є вивчення й аналіз однієї з категорій комунікативної лінгвістики – дискурсу, який є складним і поліфункціональним феноменом. Наразі у світовій лінгвістиці існує велика кількість наукових праць зарубіжних мовознавців, які займалися дослідженнями дискурсу, а саме: Е. Бенвеніст [2], Г. Браун [17], Т.А. ван Дейк [20], В.О. Звєгінцев [6], В.І. Карасик [7], В.В. Красних [9], О.О. Менджерицька [12], М.Л. Макаров [10], С. Міллз [22], П. Серіо [8], М. Стаббс [25], Д. Шифрін [24], Г. Юле [17] та інші. Проблемам онтології та евристики дискурсу присвячено наукові праці сучасних українських мовознавців: Ф.С. Бацевич [1], Н.В. Петлюченко [13], К.С. Серажим [14], І.С. Шевченко [15]. Так, дослідженнями методології аналізу дискурсу займалися такі українські лінгвісти, як І.С. Шевченко, О.І. Морозова, Л.С. Пихтовнікова; когнітивні аспекти дискурсу вивчали Є.В. Бондаренко, О.І. Морозова; комунікативні аспекти дискурсу – І.С. Шевченко, Л.Р. Безугла, Л.В. Солощук, С.О. Швачко; національно-культурну специфіку дискурсу – П.М. Донець; проблеми типології дискурсу – І.С. Шевченко, О.І. Морозова, І.Є. Фролова, В.Г. Пасинюк, А.П. Мартинюк [15].

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень дискурсу, однозначного і загальноприйнятого визначення цього поняття досі не існує, що становить актуальність роботи.

Метою статті є дослідження різноманітних наукових підходів щодо трактування поняття «дискурс» як поліфункціонального феномена; аналіз визначення поняття «дискурс» у межах лінгвістичної парадигми; розмежування таких термінів, як «дискурс», «тест», «мовлення».

Виклад основного матеріалу. Надмірна кількість конотацій поняття «дискурс» зумовлена інтеграцією цього терміна у більшість гуманітарних наук, а саме психологію, філософію, літературознавство, соціологію, етнологію, антропологію,

юриспруденцію, педагогіку та у різні напрями лінгвістики: психолінгвістику, когнітивну лінгвістику, прагмалінгвістику, етнолінгвістику, соціолінгвістику, лінгвокультурологію. Кожна із зазначених дисциплін диференціює дискурс відповідно до притаманної їй логіко-змістової системи наукових понять, за допомогою різноманітних науково обґрунтованих підходів.

Вивчення дискурсу у сфері соціальних наук пов'язується з інтересом до проблем особистості. У сучасній українській літературі термін «дискурс» вживається на позначення стилю (романтичний, модерний, постмодерний), а також ідіолекту – індивідуального стилю митця. Дискурсивна психологія сконцентрована на вивченні психічних феноменів з боку учасників комунікативного процесу в цілому і інтеракції зокрема. Дискурсивна психологія підкреслює мовну та комунікативну природу психічних процесів. Термін «дискурс» у сучасній філософії інтерпретується як особливий ментальний феномен, виражений у тексті, який характеризується зв'язністю і цілісністю і занурений у певні контексти. У мовознавстві термін «дискурс» (від фр. discours – мовлення) визначається як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними факторами (прагматичними, соціокультурними, психологічними тощо), взятий у подієвому аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когнітивних процесах) [16, с. 136].

Аналізуючи дискурс на стику лінгвістики і гуманітарних наук, Р. Робен наголошує, що неоднозначність поняття «дискурс» настільки велика, що способи його розуміння породили безліч питань, теоретичних і дескриптивних засобів. Так, з одного боку «дискурс» представлено як сукупність серій текстів, яка формує об'єкти, висловлення, механізми, стратегії, а з іншого боку – у мовознавстві – як інтердискурсивність, яка виходить за рамки речення [8, с. 192].

Із метою звузити діапазон можливих значень Сара Міллз досліджує контекст, у рамках якого використовується термін «дискурс», зазначаючи, що дисциплінарний контекст, у якому функціонує цей термін, є більш важливим у спробі визначити, яке значення варто прийняти до уваги. Проте автор підкреслює, що навіть у рамках певної дисципліни існує варіабельність у діапазоні характеристики терміна «дискурс» [22, с. 3].

Загалом поняття «дискурс» існує вже понад дві тисячі років у значенні «діалог», «міркування», однак, у лінгвістичній науці цей термін привернув увагу вчених-лінгвістів у 50-х роках ХХ ст. завдяки публікації статті американського вченого З. Харріса, який під аналізом дискурсу мав на увазі метод аналізу зв'язного мовлення, призначений для виведення дескриптивної лінгвістики за межі одного речення в певний момент часу і для співвіднесення мови та культури.

Відсутність єдності в розумінні і визначенні поняття дискурсу в межах лінгвістичної парадигми не перешкоджає активному використанню цього терміна в різних напрямках або шко-

лах дослідження дискурсу, які мають достатньо довгу наукову історію і розроблену методологію: лінгвістичний дискурс-аналіз – Бірмінгемська школа (Дж. Сінклер, М. Култхард); французька школа дискурсивного аналізу (П. Серю, Л. Альтюссер, Ж. Лакан); німецька лінгвістика дискурсу (Д. Буссе, В. Тойберт, І. Варнке, А. Буш); конвєрсатійний аналіз (Г. Сакс, Е. Щєглов, Г. Джефферсон, К. Елих, Й. Ребайн); критичний дискурс-аналіз (Н. Феркло, Р. Лаков, Р. Водак, З. Егер, Т.А. ван Дейк); теорія комунікативної дії (Ю. Хабермас); граматики дискурсу (Р. Лонгейкр, Т. Гівон); комунікативно-функціональна стилістика і лінгвістика тексту (В. Дресслер, З. Шмідт, Р. де Богранд, У. Фікс, Є.О. Гончарова, В.Є. Чернявська); прагматика і теорія комунікації (Г.П. Грайс, Дж. Ліч, І.П. Сусов, Б. Зандиг); когнітивна лінгвістика (Т.А. ван Дейк, Дж. Лакофф, О.С. Кубрякова, І.К. Архипов) [5, с. 37–38].

Отже, у рамках лінгвістичної парадигми А.П. Мартинюк трактує термін «дискурс» як «ситуативно обумовлену інтерсуб'єктну мовленнєво-розумову діяльність, спрямовану на взаємну орієнтацію у життєвому просторі на основі надання мовної форми семіотичної значущості» [11, с. 11]. Більш широкого визначення дотримується К.С. Серажим, яка розуміє дискурс як складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища. За позицією дослідниці дискурс: 1) визначається соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конститууючими чи фоновими) чинниками; 2) має лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру; 3) характеризується спільністю світу, який «будується» впродовж розгортання дискурсу його репродуцентом (автором) та інтерпретується його реципієнтом (слухачем, читачем тощо) [14, с. 13].

У свою чергу Ф.С. Бацевич визначає дискурс як синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя», залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів [1, с. 138].

У словниках зарубіжного видання «Collins» містяться такі визначення терміна «дискурс»: 1) вербальна комунікація, розмова; 2) формальне трактування предмета в усній чи письмовій формі, наприклад, проповідь або дисертація; 3) одиниця тексту, яка використовується лінгвістами для аналізу лінгвістичних явищ, які використовуються в межах більше ніж одного речення; 4) усна або письмова комунікація між людьми, особливо серйозне обговорення певної теми; 5) природно усна або письмова мова в контексті, особливо під час розгляду текстів у повному обсязі; 6) серйозна розмова або частина тексту, яка призначена для того, щоб навчити або пояснити щось [18].

Представник французької школи дискурсивного аналізу, швейцарський лінгвіст П. Серю, об'єднавши наукові позиції більшості вчених, запропонував такі дефініції терміна «дискурс»: 1) еквівалент поняття «мовлення», тобто будь-яке конкретне висловлювання; 2) одинця, яка за розмірами перевершує фразу; висловлювання в глобальному сенсі; предмет дослідження «граматики тексту», яка вивчає послідовність окремих висловлювань; 3) вплив висловлювання на його адресата з урахуванням ситуації висловлювання, що передбачає суб'єкта висловлювання, адресата, час і певне місце висловлювання;

4) бесіда як основний тип висловлювання; 5) мовлення з позиції мовця на противагу «повіданню», яке розгортається без експліцитного втручання суб'єкта висловлювання; 6) диверсифікація на поверхневому рівні, пов'язана з різноманітністю вживань, притаманних мовним одиницям; 7) позначення системи обмежень, які накладаються на необмежену кількість висловлювань через певну соціальну або ідеологічну позицію, наприклад, коли мова йде про «феміністський дискурс» або «адміністративний дискурс», тоді розглядається не окремий корпус, а певний тип висловлювання, притаманний феміністам або адміністрації [8, с. 26–27].

Усі вищезазначені дефініції терміна «дискурс» переважно базуються на трьох схожих за своєю суттю лінгвістичних підходах: формальному, функціональному і ситуативному, обґрунтованих у наукових працях М. Стаббса [7], Д. Шифрін [24] і М.Л. Макарова [10]. Так, М. Стаббс виділяє три основні характеристики дискурсу: 1) у формальному відношенні – це одиниця мови, що перевищує за обсягом речення; 2) щодо змісту, то дискурс пов'язаний з використанням мови в соціальному контексті; 3) за своєю організацією дискурс є інтерактивним, тобто діалогічним [7, с. 189].

Наукове обґрунтування трьох підходів щодо визначення поняття «дискурс» можна також знайти у роботі Д. Шифрін «Approaches to Discourse». Перший підхід, що здійснюється з позицій формально чи структурно орієнтованої лінгвістики, визначає дискурс як два або кілька речень, пов'язаних між собою за змістом. Другий підхід дає функціональне визначення дискурсу як «будь-якого вживання мови». Цей підхід визначає зумовленість аналізу функцій дискурсу вивченням функцій мови в широкому соціокультурному контексті. Третій підхід визначає дискурс як висловлювання і наголошує на взаємодії форми та функцій. У цьому випадку дискурс розуміється не як примітивний набір ізольованих одиниць мовної структури, «більших за речення», а як цілісна сукупність функціонально організованих, контекстуалізованих одиниць вживання мови [24, с. 20–43].

Схожій позиції щодо лінгвістичних підходів до розуміння терміна «дискурс» дотримується дослідник М.Л. Макаров, визначаючи: формальну інтерпретацію дискурсу як утворення вищого за речення; функціональну інтерпретацію в широкому сенсі як використання (вживання) мовлення в усіх його різновидах; компромісним (більш вузьким) варіантом функціональної інтерпретації є встановлення кореляції «текст і речення» – «дискурс і висловлювання», тобто розуміння дискурсу як цілісної сукупності функціонально організованих, контекстуалізованих одиниць вживання мови [10].

Окрім лінгвістичних підходів до визначення терміна «дискурс», невід'ємною складовою розуміння цього поняття є обставини, за яких і для яких було створено певний акт вживання мови. Так, Б.М. Гаспаров, визначаючи дискурс як центральний момент людського життя «в мові» – мовне існування, вважає, що «будь-який акт вживання мови – будь-то твір високої цінності або хвилинка репліка в діалозі – являє собою частку потоку людського досвіду, що безперервно рухається. У цій своїй якості він вбирає в себе і відображає унікальний збіг обставин...» [4, с. 10]. До цих обставин автор відносить: 1) комунікативні наміри автора; 2) взаємовідносини автора і адресатів; 3) різноманітні «обставини»: значимі і випадкові; 4) загальні ідеологічні риси і стилістичний клімат епохи в цілому і того конкретного середовища і конкретних особистостей, яким прямо або побіч-

но адресовано повідомлення, зокрема; 5) жанрові і стильові риси як самого повідомлення, так і тієї комунікативної ситуації, у яку воно включається; 6) безліч асоціацій з попереднім досвідом, який потрапив в орбіту цієї мовної дії [4].

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що, незважаючи на значну кількість різноманітних підходів до визначення терміна «дискурс», вони не є взаємовиключаючими, а лише доповнюють одне одного.

Існування неоднозначного визначення поняття дискурсу також приводить до низки дискусій щодо розмежування таких термінів, як «дискурс», «тест», «мовлення».

Тривалий час поняття «дискурс» і «текст» у європейській лінгвістиці були взаємозамінними, але вже на початку 70-х років ХХ ст. була зроблена спроба розмежувати поняття «текст» і «дискурс» за допомогою включення категорії ситуації, так дискурс трактувався як «текст плюс ситуація», а текст відповідно як «дискурс мінус ситуація» [26; 23, с. 240]. Такий підхід до вивчення мовної комунікації, для якої характерними є більш розширений, ніж речення, відрізок мовлення і чуттєвість до контексту соціальної ситуації визначив загальну тенденцію до розуміння дискурсу-аналізу. Так, Ф.С. Бацевич зазначає, що текст, створений у певний момент, у конкретній ситуації внаслідок інтерпретаційної діяльності адресата наповнюється індивідуальним, особистісним смислом, тобто перетворюється на дискурс. На думку автора, за семасіологічною позицією, дискурс постає текстом «заплідненим» когнітивною, психологічною, естетичною діяльністю адресата, з'являється з тексту, народжується у ньому; за ономасіологічною позицією спочатку породжується дискурс, який із часом перетворюється на текст, який адресат може знову перетворити на дискурс [1, с. 147].

Деякі автори розмежовують поняття «дискурс» і «текст» за опозицією «письмовий текст – усний дискурс», наслідком чого є невинувато звужений об'єм цих термінів, який зводить їх лише до двох форм мовної дійсності (І.Р. Гальперін, 1981; С.І. Гіндін, 1981; О.І. Москальська, 1986; Т.М. Дрідзе, 1984; О.А. Реферовська, 1989; З.Я. Тураєва, 1986; К.А. Філіпов, 1989; М. Coulthard, 1992, 1994; М. Ноеу, 1983) [10, с. 57]. Схожої думки дотримується Девід Кристал, розмежовуючи два поняття «дискурсний аналіз» і «аналіз тексту» за двома формами мовної діяльності: усною та писемною. Так, автор визначає, що дискурсний аналіз сконцентровано на структурі природної усної мови, прикладом якої можуть бути розмова, інтерв'ю, коментарі і промови. Аналіз тексту сконцентровано на структурі писемної мови, прикладом якої можуть бути есе, нотатки, дорожні знаки і глави [19, с. 116]. Однак зазначене розмежування навряд чи є чітким: прикладом недоречності цього формального підходу є ціла низка випадків. Так, доповідь одночасно можна розглядати як письмовий текст і як публічний виступ, тобто комунікативна подія, хоча й монологічна за своєю формою, але яка відображає всю специфіку мовного спілкування в цьому типі діяльності [21].

Узагальнюючи різні підходи до розмежування понять «текст» і «дискурс» наведемо ключові відмінності між ними: 1) текст – ніби «застиглий» дискурс; це «дискурс», який зупинили, вилучивши з нього живі обставини, учасників з їх психологічними, психічними, когнітивними, соціальними особливостями, часом місцем, обставинами спілкування тощо; 2) у тексті, на відміну від дискурсу, не виявляються паралінгвістичні засоби; 3) текст – одиниця лінгвістичного аналізу, дискурс – комунікативного; 4) текст – одиниця лінгвальна; дискурс – соціолінгвальна, інтерактивна (і трансактивна); 5) термін «дискурс»,

на відміну від терміна «текст», не застосовують до давніх текстів, зв'язки яких із життям не відтворюються безпосередньо [1, с. 147].

Також текст і дискурс можна розглядати як відповідники «речення» і «висловлювання». Висловлювання об'єднує саме речення і соціальний контекст його використання. За традицією аналіз дискурсу визначає свій предмет дослідження, чітко розмежовуючи поняття «висловлювання» і «дискурс»: висловлювання – це послідовність фраз, які містяться між двома семантичними пробілами, двома зупинками в комунікації, дискурс – це висловлювання, яке розглядається з позиції дискурсного механізму, який ним керує. Таким чином, з позиції структурування «в мові» текст визначається як висловлювання; лінгвістичне дослідження умов продукування тексту визначає його як дискурс [8, с. 26–27].

Щодо розмежування понять «дискурс» і «мовлення», то, як зазначає Н.Д. Арутюнова, дискурс – це мовлення, «занурене в життя», і тому, на відміну від терміна «текст», цей термін не використовується по відношенню до стародавніх та інших текстів, зв'язки яких з живим життям не відновлюються безпосередньо» [16, с. 136]. Утім В.В. Богданов вважає текст і мовлення двома аспектами дискурсу, тому що не всяке мовлення піддається текстовому перекодуванню, і далеко не кожний текст можна озвучити [3, с. 5–6]. Ми повністю розподіляємо думку автора і вважаємо, що в такому сенсі термін «дискурс» має узагальнюючий характер і не обмежується категоріями усний, письмовий, монологічний, діалогічний тощо.

Висновки. Відсутність загальноприйнятого трактування поняття «дискурс» пов'язано з поліфункціональністю цього феномена. Тому, проаналізувавши різні підходи до визначення поняття «дискурс» у межах лінгвістичної парадигми, представимо власне узагальнене трактування цього поліфункціонального феномена: у подальшому дослідженні дискурс розуміється як інтерактивна комунікативна діяльність, яка регулюється стратегіями і тактиками через вербальні і невербальні засоби спілкування і характеризується соціокультурними, прагматично-ситуативними, психологічними, віковими, гендерними і психічними показниками мовців.

Перспективою подальших розвідок вбачаємо у зіставному дослідженні любовного дискурсу на матеріалі англійських та українських дейтинг-шоу.

Література:

- Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
- Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; под ред., с вст. ст. и ком. Ю.С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – 446 с.
- Богданов В.В. Текст и текстовое общение / В.В. Богданов. – СПб., 1993. – 67 с.
- Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования / Б.М. Гаспаров. – М., 1996. – 352 с.
- Голоднов А.В. Риторический метадискурс: основания прагматического моделирования и социокультурной реализации (на материале современного немецкого языка) : [монография] / А.В. Голоднов. – СПб. : Астерион, 2011. – 344 с.
- Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи / В.А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 307 с.
- Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
- Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / пер. с фр. и португ.; общ. ред. и вступ. ст. П. Серио. – М. : Прогресс, 1999. – 416 с.

9. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
10. Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
11. Мартинюк А.П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / А.П. Мартинюк. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – 196 с.
12. Менджеричкая Е.О. Термин «дискурс» в современной зарубежной лингвистике / Е.О. Менджеричкая // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. – М., 1977. – С. 130–133.
13. Петлюченко Н.В. Харизматика: мовна особистість і дискурс : [монографія] / Наталія Володимирівна Петлюченко. – Одеса : Астропринт, 2009. – 464 с.
14. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики) : [монографія] / К. Серажим. – К., 2002. – 392 с.
15. Шевченко И.С. Дискурс как когнитивно-коммуникативный феномен : [монография] / И.С. Шевченко ; под общ. ред. И.С. Шевченко; перевод с укр. – Харьков : Константа, 2005. – 356 с.
16. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / отв. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
17. Brown G. Discourse analysis / G. Brown, G. Yule. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1983. – 288 p.
18. Collins English Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/discourse>.
19. Crystal D. The Cambridge encyclopedia of language / David Crystal. – Cambridge, England : Cambridge University, 1987. – 472 p.
20. Dijk T.A. van. Handbook of Discourse Analysis / T.A. van Dijk. – L. : Academic Press, Vol. 4., 1985. – 251 p.
21. Goffman E. Forms of talk / E. Goffman. – Oxford : Blackwell, 1981. – 335 p.
22. Mills S. Discourse / S. Mills. – New York : Routledge, 1997. – 177 p.
23. Östman J. Discourse analysis / J. Östman, T. Virtanen // Handbook of Pragmatics: Manual. – Amsterdam, Philadelphia, 1995. – P. 239–253.
24. Shiffrin D. Approaches to Discourse / D. Shiffrin. – Oxford : Cambridge, 1994. – 470 p.
25. Stubbs M. Discourse analysis: the sociolinguistic analysis of natural language / M. Stubbs. – Oxford : Blackwell, 1983. – 272 p.
26. Widdowson H.G. Directions in the teaching of discourse / H.G. Widdowson // Theoretical Linguistic Models in Applied Linguistics. – London, 1973. – P. 65–76.

Романюк А. С. Дискурс как интерактивная коммуникативная деятельность

Аннотация. Статья посвящена исследованию различных научных подходов к трактовке понятия «дискурс» как полифункционального феномена. Проанализировано определение понятия «дискурс» в пределах лингвистической парадигмы. В работе представлены разграничения таких терминов, как «дискурс», «текст», «речь».

Ключевые слова: дискурс, текст, речь, лингвистика.

Romaniuk O. Discourse as an interactive communicative activity

Summary. The article investigates the different scientific approaches to the interpretation of the term “discourse” as a multifunctional phenomenon. It was analyzed the definition of the term “discourse” within the linguistic paradigm. The paper presents the distinction between such terms as “discourse”, “text”, “speech”.

Key words: discourse, text, speech, linguistics.